

Shënim i redaktorit: Artikulli i mëposhtëm u shfaq në *Balkanistica13* (2000), f. 35-57. *Lexuesit e internetit janë të lirë ta citojnë këtë vepër në origjinal, prandaj ofrohen ndërprerje faqesh.*

Shenjtorët e krishterë të Shqipërisë

Robert Elsie
Olzheim, Gjermani

Ky përmbledhje e informacionit fokusohet në evolucionin historik të kulteve të shenjtorëve të krishterë që ishin veçanërisht të nderuar në Shqipëri, duke u përpjekur të hedhë dritë mbi disa nga veçoritë kulturore të besimit tradicional të krishterë në atë vend.

Kur kemi të bëjmë me krishterimin dhe historinë e tij të gjatë në Shqipëri, është thelbësore të bëhet dallimi që në fillim midis krishterimit në tokën shqiptare dhe krishterimit midis shqiptarëve si popull. Shqipëria ishte në fakt një nga vendet më të hershme të Evropës që ra në kontakt me krishterimin dhe ka një histori veçanërisht të gjatë dhe të larmishme me këtë besim. Ne e dimë se kishte vendbanime relativisht të hershme të krishtera përgjatë bregdetit ilir. I pari që ka predikuar ungjillin në Shqipëri mund të ketë qenë vetë Shën Pali i cili thotë: "Kështu nga Jeruzalemi deri në Iliri, unë kam shpallur plotësisht ungjillin e Krishtit" (Romakëve 15:19). Apostulli Andrew besohet gjithashtu të ketë predikuar në Epir. Gjithsesi në portin e Durrësit jetonin një numër familjesh të krishtera në vitin 58 pas Krishtit dhe në shekujt 4-5, krishterimi kishte lënë gjurmë të dukshme në të gjithë vendin.

Peshkopët e krishterë nga Dardania dhe Maqedonia Salutare, *pra* personalitete nga Shqipëria e sotme lindore dhe Kosova, dihet se kanë qenë ndër ata që morën pjesë në Konkilin e parë Ekumenik, i cili u thirr në Nikea në vitin 325 pas Krishtit nga perandori Kostandini (r. 307-337 pas Krishtit), ndër të tjera për të frenuar ngritjen e arianizmit në perandori. Ishin gjithashtu pesë ose gjashtë peshkopë nga Dardania, Epiri i Ri dhe Epiri i Vjetër në Konkilin e Sardicës në vitet 343-344 pas Krishtit. Gjysmë shekulli më vonë, në vitin 395, Shqipëria ilire ishte ndër pjesët e para të perandorisë që ndjeu çarjen fillestare midis Romës Lindore dhe Romës Perëndimore, sepse e gjeti veten që në fillim në kufirin kulturor dhe politik midis Lindjes Bizantine dhe Perëndimit Italian. Ajo tërhoqi dhe përfitoi nga të dyja kulturat, por gjithashtu vuajti jashtëzakonisht gjatë shekujve nga konfliktet midis dy gjysmave të perandorisë. Në fakt, ne dimë pak për Kishën e hershme të krishterë në Shqipëri pasi të gjitha strukturat kishtare atje u fshinë me pushtimin sllav dhe vendosjen e Shqipërisë rreth vitit 600. Epokat e errëta në Shqipëri ishin vërtet të errëta.

f. 36

Historia e shenjtorëve në Shqipëri fillon me një numër martirësh të hershëm të krishterë që ose ishin aktivë në vend ose kishin një lloj lidhjeje me të. Këta shenjtorë nuk ishin, megjithatë, shqiptarë në kuptimin etnik. I pari prej tyre ishte Shën Astius, shqiptari Shën

Asti, peshkop i Durrësit në kohën e perandorit Trajan (r. 98-117 pas Krishtit). Gjatë kësaj periudhe, shumë të krishterë u larguan në Shqipëri për t'i shpëtuar persekutimit në Itali. Midis tyre ishin shtatë martirët e shenjtë: Peregrin, Lucian, Pompey, Hesychias, Papias, Saturninus dhe Germanus, të cilët, pas mbërritjes, u arrestuan, u hodhën në zinxhirë dhe më pas u mbytën në detin Adriatik. Vetë Astius u arrestua nga guvernatori romak i Durrësit, Agricola, rreth vitit 98 pas Krishtit dhe u torturua për vdekje, me sa duket për refuzimin për të adhuruar Zotin Dionis. Dita e festës së tij është 6 korriku. Edhe më pak e njohur është legjenda e shenjtorëve Florus dhe Laurus nga Kostandinopoja. Florus punonte si gurgdhendës në Iliri dhe u torturua me shokun e tij Laurus dhe punonjësit e tij Proculus dhe Maximus për ndihmën në ndërtimin e një kisha të krishterë. Ai u hodh në një pus dhe vdiq diku në shekullin e 2-të. Disa autorë e lidhin Florusin dhe Laurusin me vendbanimin antik të Ulpianës, në jug të Prishtinës në Kosovë. Festa e tyre është gushti 18. Shën Eleutherius, shqiptar *Shën Lefter*, ishte me origjinë nga Roma dhe u bë peshkop i Messinës dhe Ilirisë kur ishte vetëm njëzet vjeç. Duket se ka jetuar në Vlorë. Nuk dimë shumë për të, përveç faktit se ai u thirr përsëri në Romë rreth viteve 117-120 dhe u martirizua së bashku me nënën e tij, Shën Anthia, shqiptarin *Shën Anthi* dhe njëmbëdhjetë shokë gjatë një vale persekutimi anti-kristian

nën perandorin Adriani (r. 117-138 pas Krishtit). Festa e tij është 18 prilli. Shën Therinus, shqiptar *Shën Therin*, i vendbanimit të lashtë të Butrintit, tani në jug të Shqipërisë, u vra me një numër dëshmorësh të tjerë nën mbretërimin e perandorit Decius (r. 249-250) në shekullin e 3-të. Festa e tij është 23 prilli, si ajo e Shën Gjergjit.

Së fundi, ne dimë për një Shën Donat, shqiptarin Shën Donat, gjithashtu të Butrintit, i cili jetoi gjatë mbretërimit të perandorit Theodosius (r. 379-394). Sipas historianit grek të shekullit të 5-të Sozomen, Donati ishte peshkop i Evorea ose Euria, të cilën ndoshta mund ta identifikojmë me qytetin e Paramythia në Epirus. Atij i atribuohen shumë mrekulli. Ai vrau një drago, pastroi një pus të helmuar, shpëtoi vajzën e perandorit nga djalli dhe ringjalli të vdekurit. Ai vdiq në vitin 387. Eshtrat e Shën Donatit u transferuan në Kassiopi në Korfuz në vitin 602 për t'i shpëtuar ata nga pushtimet barbare që kishin frikë në atë kohë. Kjo çoi më pas në një problem të juridiksionit dhe kujdestarisë për reliket e shenjta, një mosmarrëveshje e cila u zgjidh nga Papa Gregori i Madh (r. 590-604). Kulti i Donatit ishte i përhapur në Mesjetë. Dita e festës së tij është 30 prilli.

f. 37

Historia e hershme e krishterimit nuk ka një rëndësi të veçantë për historinë kulturore të vetë popullit shqiptar, veçanërisht pasi nuk ka gjurmë të besueshme të shqiptarëve gjatë kësaj periudhe dhe në të vërtetë gjatë pesë shekujve të ardhshëm. Kishte një numër vendbanimesh të krishtera përgjatë bregdetit shqiptar, në Durrës, Apolloni, Butrint dhe Vlorë, por këto kishin pak kontakte, nëse aspak, me popullsinë autoktone në male. Vendbanime të tilla ishin dhe, deri në pushtimin turk, mbetën koloni të banuara nga italianë, grekë, venecianë, dalmatë, sllavë, hebrenj dhe armenë, por, me sa duket, pothuajse nga asnjë shqiptar. Barinj të shqiptarë padyshim që ndiheshin më mirë në sigurinë e maleve të tyre.

Siç u tha më lart, duhet bërë dallimi midis krishterimit në Shqipëri dhe krishterimit midis shqiptarëve, ashtu siç duhet bërë dallimi midis historisë së Shqipërisë dhe historisë së shqiptarëve. Me gjithë kuptimin e duhur për aspiratat e nacionalizmit shqiptar, duhet thënë se përpjekjet e disa dijetarëve shqiptarë për të interpretuar çdo gjë në shekujt e kaluar si të kombësisë shqiptare kanë qenë vetëm në dëm të studimit shqiptar. Në shtypin shqiptar janë shfaqur emra të figurave historike që ishin "me siguri shqiptarë" ose të paktën "ndoshta shqiptarë". Këto variojnë nga Aleksandri i Madh te Ataturku. Të flasësh për Shën Astiun, Shën Donatin ose Shën Therinus, ose akoma më keq, të flasësh për Shën Jeronimin, të lindur në Stridon të Sllovenisë së sotme, ose për Shën Martinin e Toursit, të lindur në Sabaria (Szombathely), Hungari, si shqiptar është marrëzi e pastër.

Nuk duket se ka shenjtore shqiptarë, në kuptimin thjesht etnik të termit, dhe kjo është mjaft e kuptueshme pasi si krishterimi ashtu edhe Islami ishin mallra të importuara, si të thuash. Me ardhjen e këtyre feve të mëdha erdhën shenjtoret, gjithashtu të importuar nga jashtë. Fiset shqiptare u konvertuan me kalimin e kohës, megjithëse vetëm, me sa duket, shumë sipërfaqësisht. Zjarri fetar nuk ishte kurrë i përhapur midis tyre. Murgjit dhe misionarët italianë pa dyshim sollën me vete kultet e shenjtoreve të nderuar tradicionalisht nga urdhrat e tyre, *p.sh.*, shenjtoret françeskanë për murgjit françeskanë, etj. Megjithatë, është e qartë se besimtarët, pra shqiptarët që konvertoheshin, do të përfundonin duke pasur preferencat e tyre midis shenjtoreve dhe, me kalimin e kohës, do të vinin për të bërë zgjedhjet e tyre. Ekziston, në fakt, një numër shenjtoresh të krishterë që u nderuan veçanërisht nga shqiptarët gjatë shekujve, figura që përshtateshin aq mirë me modelet e besimit popullor në vend sa u konsideruan si vendas. Pikërisht në këtë pikë historia e shenjtoreve në Shqipëri bëhet veçanërisht e rëndësishme për shqiptarët si popull. Pse disa shenjtore u nderuan nga shqiptarët, ndërsa të tjerët ranë në harresë? Përgjigja përfundimtare për këtë pyetje mund të jepet një ditë nga historianët dhe etnologët e kishës. Për momentin, ne mund të mjaftohemi me vëzhgimin se cilët shenjtore shqiptarë nderonin veçanërisht.

f. 38

Le të kthehemi në dekadat e para të shekullit të 17-të, në periudhën pak para shqiptarëve, të cilët për arsye lehtësisht të kuptueshme, u konvertuan në numër të madh në Islam. Në monografinë e tij *Geografia Ecclesiastica dell'Albania* botuar në vitin 1934, studiuesi jezuit dhe albanologu i madh Fulvio Cordignano (1887-1951) renditi rreth 275 kisha katolike që ekzistonin në Shqipëri diku nga dekadat e fundit të shekullit të 16-të dhe mesit të shekullit të 17-të. Këto kisha u emëruan sipas një sërë shenjtoresh të krishterë, mbi dyzet gjithsej, por

me një vëzhgim më të afërt shohim se më shumë se gjysma e kishave të periudhës mbanin emrat e vetëm katër shenjtoreve: Virgjëresha Mari, Shën Nikolla, Shën Veneranda dhe Shën Gjergji.

Më i zakonshmi nga të gjithë shenjtoret në Shqipëri ishte Virgjëresha Mari, shqiptari *Shën Mëri*. Kulti i Virgjëreshës së Bekuar lindi në Evropën Perëndimore në Mesjetën e Lartë kur u ndje nevoja për një homolog femër, një perëndeshë si të thuash, për perëndinë tradicionalisht

mashkull të kishës së krishterë. Nga rreth 275 kisha katolike të regjistruara nga Cordignano, 42 i kushtoheshin Shën Marisë, më shumë se çdo shenjtor tjetër. Kishat katolike historike ka pasur në: Ulqin (tani Mali i Zi), Shurdhah SH, Deja SH, Drisht SH si *kapitulum ecclesie S. Marie de Drivasto* recorded in 1353, Naraç SH, Hajmel SH, Renc LE, Fishta LE, Troshan LE, Kalivaç LE, Lezha LE, Mërtur PU, Surroj KU, Shpërdhaza MR, Malaj MR, Ndërshena MR, Ndërfana MR, Lura DI, Çidhna DI, Gur i Bardhë MT, Sebasta LA, Mbret LA, Kurcaj KR, Cape Rodoni DR recorded in 1418, Brar TR dating from the 12th century, Skuterra TR, Pëllumbas TR, Buçimas TR, Linza TR and Bishqem PE.*

f. 39

Kishte edhe shumë kisha dhe manastire ortodokse kushtuar Virgjëreshës së Bekuar, ndër të cilat ato në: Berat që daton nga viti 1797, BR Peshtan, Elbasan nga viti 1833, Ardenica LU, Apollonia (Pojan) FR nga fillimi i shekullit të 13-të, Dhërmi VL nga shekulli 13 deri në shekullin 14, Dhivër SR që daton nga 1604, Peca SR që daton nga 1770, Piqeras SR që daton nga 1672, Nivicë-Bubar SR që daton nga shekulli i 17-të, Malçan SR që daton rreth vitit 1600, Marmiro afër Orikum VL nga fillimi i shekullit të 10-të, Kameno në verilindje të Delvinës, Zvërnec VL nga shekujt 13 deri në shekullin e 14-të, Goranxia GJ nga rreth 1600, Vllaho-Goranxia GJ që daton nga 1622, Koshovica GJ që daton nga 1669, Saraqinishta GJ që daton nga 1634, Nivan GJ që daton nga 1702, Koncka GJ që daton nga viti 1789, Dhuvjan GJ, Llongo GJ, Treneshishta GJ, Vanistër GJ, Peshkëpi GJ nga fillimi i shekullit të 10-të, Zervat GJ me origjinë nga fillimi i shekullit të 10-të, Labova e Kryqit GJ nga fundi i shekullit të 10-të, Skora GJ që daton nga viti 1773, Sopik GJ që daton nga viti 1770, Leusa PR që daton nga 1812, Kosina PR nga shekulli 12 deri në shekullin e 14-të, Seranjperat PR nga shekulli i 17-të, Leskovik ER, Barmash ER që daton nga 1616, Postenan ER që daton nga shekulli 17 deri në shekullin 18, Lashova ER që daton nga shekulli i 18-të, Voskopoja KO nga 1712, Vithkuq KO nga shekulli 17 deri në shekullin 18, Maligradi në liqenin e Prespës që daton nga 1345, Pogradec, Niça PG që daton nga shekulli i 18-të, dhe Lin PG.

Virgjëresha Maria nderohej veçanërisht gjatë pelegrinazheve në ditën e festës së saj, 15 gusht, Ditën e Supozimit, e njohur në shqip si *Shën Mëri e Gushtit*. Ortodoksët e festojnë këtë ditë si Festën e Fjetjes, *Fjetja e Shën Mërisë*, që më parë shënohej më 27 gusht sipas kalendarit lindor, por tani më 15 gusht sipas kalendarit Gregorian. Disa pelegrinazhe për nder të saj përfshinin ngjitje të gjata në majat e maleve, mbetje të kulteve të mëparshme parakristiane: mali Tomor, mali Gjalica afër Kukësit, mali Shën Llesh afër Krujës, mali Këndrevicë në Kurvelesh dhe mali Pashtrik në kufirin midis Shqipërisë dhe Kosovës. Pjetër Bogdani (rreth 1630-1689) i përshkruan festimet në malin e fundit në vitin 1681 si më poshtë:

"Ata kalojnë gjithë natën atje, me daulle, bilbila, duke kërcyer dhe kënduar. Pas mesnate ata fillojnë një procesion të përzier - myslimanë, serbë dhe grekë me qirinj dylli të ndezur, gjatësia e tyre proporcionale me moshën e secilit person. Ata ecin rreth majës së malit më të lartë për tre orë këmbë zbatshur (me disa nga myslimanët kryesorë mbi kalë)."

Në Shqipërinë e Mesme, gratë sterile udhëtonin në plazhet e Kavajës dhe Durrësit dhe laheshin në det atje. Ky zakon, me të cilin gratë shpresonin të mbeteshin shtatzënë, u

ndoq në mënyrë diskrete edhe gjatë diktaturës komuniste. Në Seltë, në qarkun e Shpatit të Shqipërisë qendrore, në këtë ditë feste flijohej një lopë.

f. 40

Në fshatin Bibaj të Rekës së Epërme (Maqedoni), Shën Maria në dimër, shqip *Shën Mëria e Dimrit*, u festua nga shqiptarët ortodoksë më 4 dhjetor. Shqiptarët ortodoksë në Shqipëri e shënojnë këtë festë, e njohur edhe si Festa e Prezantimit të Virgjëreshës në Tempull, më 21 nëntor sipas kalendarit Gregorian. Ishte traditë atë ditë që qirinjtë të ndizeshin dhe buka të piqej, të bekohej nga një prift dhe pastaj të hahej.

Gjithashtu në Rekën e Epërme, në fshatin Senca (Sence), u bë një festë e Shën Marisë së Vogël, shqipes *Shën Mëria e Vogël* -- rumune *Sfânta Maria Mica*, Aromanian *Stamarie N'ica* -- e cila përkujton lindjen e Virgjëreshës Mari dhe festohet më 21 shtator sipas kalendarit lindor dhe tani më shpesh më shpesh më 8 shtator sipas kalendarit perëndimor Gregorian. Kjo ditë njihet edhe si Dita e Bletëve, Dita e Shqipërisë *bletëve*, duke qenë koha e vitit për blerjen dhe shitjen e koshereve. Fisi Gruda dhe qyteti i Shkodrës e festuan këtë festë të Virgjëreshës Mari më 8 shtator, ndërsa banorët e Vukëlit dhe Nikç MM e nderuan Virgjëreshën më 24 maj.

Virgjëresha Maria nderohej brenda kishës katolike në Shqipëri në veçanti si Zoja e Shkodrës ose Madonna e Shkodrës, shqipe *Zoja e Shkodrës* ose *Zoja e bekueme*, e njohur edhe si Nëna e Këshillit të Mirë. Festa e Madonës së Shkodrës u shënua nga të gjitha fiset katolike të veriut. Këshilli i katërt i peshkopëve shqiptarë, i mbajtur në vitin 1895, e shpalli Zojën e Shkodrës "Mbrojtëse të Shqipërisë". Ekziston një legjendë që lidhet me Zojën e Shkodrës:

Madona fillimisht ndodhej në një kishë të vogël në Shkodrën e vjetër rrëzë kështjellës së Rozafatit, ku imazhi i saj nderohej nga katolikët në formën e një pikturë vaji. Në vitin 1467, kur trupat osmane po rrethonin Shkodrën dhe kërcënonin se do ta përdhosnin kishën, piktura u shkëput për mrekulli nga muri, u largua nga ndërtesa dhe fluturoi në drejtim perëndimor mbi detin Adriatik drejt Italisë. Ajo u ndoq nga dy pelegrinë shqiptarë, Gjorgji dhe De Selavis. Imazhi i Virgjëreshës më në fund pushoi në qytetin e Genezzano afër Romës, ku u ndërtua një kishë për nder të saj, Kisha e Zojës së Këshillit të Mirë.

f. 41

Shenjtërorja e Genezzanos ka qenë një vend pelegrinazhi për katolikët shqiptarë që nga ajo kohë. Rreth vitit 1700, nderimi i Madonës së Genezzanos u përhap edhe tek arbëreshët në Kalabri, në veçanti në San Benedetto Ullano, me ndihmën e klerikut Stefano Rodotà. Kisha aktuale në Genezzano u ndërtua në fillim të shekullit të 20-të dhe pelegrinët e vizitojnë atë, duke ecur zbatuar, veçanërisht në ditën e festës së Zojës së Këshillit të Mirë, 26 prill.

Kisha e Madonës në Shkodër ishte gjithashtu objekt i shumë nderimit nga katolikët shqiptarë të veriut. Edhe në prill 1946, gjysmë viti pas pushtimit komunist, mbi 2,000 njerëz morën pjesë në një pelegrinazh në të. Menjëherë pas kësaj, megjithatë, kisha u mbyll dhe u shndërrua në një sallë vallëzimi, dhe në vitin 1967, gjatë fushatës komuniste kundër fesë, ajo u shkatërrua.

Jo më pak i rëndësishëm se Virgjëresha Maria ishte Shën Nikolla, shqiptari *Shën Koll*. Ai është shenjtori më i njohur ortodoks dhe ishte deri tani më i nderuari nga të gjithë shenjtorët meshkuj, ortodoksë apo katolikë, në Shqipëri. Shën Nikolla ishte një peshkop i shekullit të 4-të i Lycia në Azinë e Vogël. Në kohët e mëvonshme, duke filluar nga shekulli i 9-të në Lindje dhe me shekullin e 11-të në Perëndim, ai u bë një nga shenjtorët më të dashur të kishës, në veçanti të kishës ortodokse. Në Greqi, ai mori rolin e perëndisë së detit Poseidon dhe, si i tillë, një numër tempujsh përgjatë bregdetit dhe në ishujt Jonian u riemëruan pas tij. Ai është kështu shenjtori mbrojtës i marinarëve dhe lidhet me ujin. Në vitin 1087, reliket e Shën Nikollës u vodhën nga tregtarët italianë dhe u vendosën në Bari, përtej ngushticës së Otrantos nga Shqipëria, gjë që pa dyshim ndihmoi në forcimin e kultit të tij në Ballkanin jugperëndimor.

Shën Nikolla ishte një nga shenjtorët më të njohur të krishterë në Shqipëri, i nderuar nga katolikët, ortodoksët dhe myslimanët, dhe ishte shenjtori mbrojtës i shumë fiseve malore veriore, midis të cilëve Shkrelit.

Heroi kombëtar shqiptar Skënderbeu (1405-1468), shqiptari *Skënderbeu*, fillimisht u varros në një kishë kushtuar Shën Nikollës në Lezhë, që daton nga viti 1459. Nga rreth 275 kisha katolike të regjistruara nga Cordignano, të cilat dihet se kanë ekzistuar në Shqipëri në fund të shekullit të 16-të dhe në fillim të shekullit të 17-të, 40 (d.m.th., një në shtatë) i kushtoheshin Shën Nikollës, më shumë se çdo shenjtor tjetër përveç Virgjëreshës Mari. Ndër kishat e shumta historike katolike kushtuar atij ishin ato në: Tugjemill dhe Zupci (Mali i Zi), Kastrati MM, Shkreli MM, Balëz MM regjistruar në vitin 1363, Dajç SH, Gur i Zi SH, Shkodra SH me dy kisha, një në kalanë e regjistruar në vitin 1434 dhe një, *San Nicolo appresso la porta*, jashtë portave të regjistruara në vitin 1416, Nënshat

SH, Koman SH, Shala SH, Toplana SH, Shkjeza SH, Arst PU, Arrën KU, Janjeva (Kosova), Lezha LE, Kakarriq LE, Zejmen LE, Milot LA, Gjonëm LA, Orosh MR (*Lteri i Shën Kollit*), Macukull MT, Gur i Bardhë MT, Xibër-hane MT, Sina DI, Zabzun BZ, Okshatun BZ, Cudhini KR, Priska TR, Qafëmolla TR, Mushqeta TR, Fag TR, Persqop TR, Jatesh EL, Garunja EL, Gjonëm EL, Jagodina EL, Mollagjesh EL, Kutërman LB, Galush PE, Levanaj KJ and Zambishta KJ.

f. 42

Nga kishat dhe fondacionet e shumta ortodokse kushtuar Shën Nikollës ishin ato në: Vranina (Mali i Zi) me një manastir që daton nga viti 1232, një kishë në Lin PG në liqenin e Ohrit të regjistruar në vitin 1345, një në Voskopojë KO që daton nga 1721-1722, Boboshtica KO me dy kisha nga të cilat njëra me manastir, Përmet PR, Lipa PR që daton nga shekulli i 18-të, Kurjan FR që daton nga shekulli 13 deri në shekullin 14, Vanaj FR

që daton nga 1777, Krutja e Sipërme LU që daton nga 1811, Toshkës LU që daton nga 1811, Kavaja KJ që daton nga 1870, Valësh EL nga shekulli i 16-të, Shelcan EL që daton nga shekulli i 14-të, Hormova TP, Perondia KV që daton nga shekulli i 10-të, Humelica GJ, Poliçan GJ, Topova GJ që daton nga viti 1788, Saraqinishta GJ nga fillimi i shekullit të 17-të, Sopik, Dhrovjan DL nga shekulli i 16-të, Dhivër SR që daton nga 1736, Nivicë-Bubar SR, Mesopotam DL që daton nga fundi i shekullit të 13-të dhe një manastir i Shën Nikollës në vijën bregdetare të Akroceraunisë.

Festa e Shën Nikollës më 6 dhjetor, një festë parakrishterë e festuar në Shqipëri nga të krishterët dhe myslimanët, festonte kthimin e shpirtrave të të vdekurve dhe përkujtohej me therjen dhe pjekjen e një deleje në pështymë, *fërlik*. Për këtë festë, kafsha mbahej në shtëpi për javë të tëra përpara. Në Hoti, Grudë dhe Kastrati, festa e Shën Nikollës zgjati një javë të tërë. Ishte zakon në veri të ndiznin një qiri dhe të linin derën hapur në prag të Shën Nikollës për të lënë shenjtorin dhe shpirtrat e të vdekurve të hynin në shtëpi në mënyrë që ata të merrnin pjesë në festë. Pronari i shtëpisë ngrinte gotën e rakisë dhe thoshte: "Na ndihmoftë nata e Shën Nikollës!" Shqip "*Nata e Shënkollit na nihmoftë!*" Në disa zona, tre qirinj u ndezën gjithashtu judikëve mitologjikë në mënyrë që të mos bënin asnjë dëm. Sa më gjatë të digjet qiriu, aq më e madhe do të ishte prosperiteti për shtëpinë në fjalë. Një mallkim midis fiseve veriore ishte: "Djali le të fryjë qiriun tuaj të Shën Nikollës". Shkreli grindës shpesh përfundonte një *besa*, pra një armëpushim, për të lehtësuar festimet gjatë festës së shenjtorit të tyre mbrojtës. Ishte gjithashtu traditë midis shumë fiseve në veri që familjet grindëse të takoheshin në Ditën e Shën Nikollës për t'u pajtuar dhe për t'i dhënë fund grindjeve të tyre. Në Reka të Epërme (Maqedoni) buka bekohej ritualisht në këtë ditë me kryq dhe më pas u jepej të gjithë të pranishmëve në shtëpi për të ngrënë. Në Kosovë dhe gjetkë, festa e Shën Nikollës njihet nga jo-të krishterët si *Kerstov* dhe, megjithëse nuk respektohet më, ajo ende mbahet mend si një ditë pushimi, *d.m.th.*, një ditë në të cilën nuk duhet punuar.

f. 43

Shën Nikolla u përkujtua gjithashtu më 9 maj, përvjetori i transferimit të eshtrave të tij në Bari në 1087. Shkreli dhe Shala festonin festën e majit të Shën Nikollës kur niseshin me tufat e tyre për në kullota verore.

Shën Nikolla është protagonist i një sërë legjendash shqiptare. Sipas një legjende të tillë, ai mbërriti në ditën e festës së tij në shtëpinë e një të varfëri dhe u prit me mikpritje, por nuk iu dha asgjë për të ngrënë sepse familja e varfër nuk kishte ushqim. Nikolla këmbënguli që djali i vetëm i të varfërit të futej në furrë dhe të piquej për darkë. Meqenëse nuk kishte asgjë tjetër për t'i ofruar mysafirrit të tij, i varfëri u pajtua me kërkesën e çuditshme. Por, ja, disa orë më vonë, kur u hap dera e furrës, zjarri u shua dhe djali u pa brenda duke luajtur i lumtur me një qese me monedha, të shpërblyera nga Shën Nikolla.

Shenjtorja e tretë që përmendet në lidhje me shqiptarët është mjaft e veçantë sepse, në mënyrë të ngushtë, ajo nuk ekziston në të vërtetë. Shën Veneranda, shqip *Shënepremte* ose *Prende*, i njohur në dialektin Geg si *Prenne* ose *Petka* - greqisht *Paraskevi*, Ag. Paraskeuhv, rumunisht *Sfânta Paraschiva*, fillimisht ishte një hyjni para-kristiane dhe u identifikua nga Kisha Katolike me Shën Anën, nënën e Virgjëreshës Mari. Në Shqipëri,

ajo njihet gjithsesi si Shën Veneranda.

Në formën e saj greke, si martir i krishterë Shën Paraskevi, legjenda shkruan se perandori Antonius i hodhi vaj të vluar në fytyrë, duke e verbuar, por se shikimi i saj iu rikthye asaj përmes lutjes. Kjo shenjtore, për të cilën nuk ka burime historike, ishte veçanërisht e njohur në Shqipëri dhe Greqi, si gjetkë në Ballkan, dhe shumë fshatra dhe kisha në Shqipëri morën emrin e saj. Në të vërtetë, nga rreth 275 kisha katolike të regjistruara nga Cordignano, të cilat dihet se kanë ekzistuar në Shqipëri në fund të shekullit të 16-të dhe në fillim të shekullit të 17-të, 33, *d.m.th.*, mbi një në tetë, i kushtoheshin kësaj figure të paqartë, më shumë se çdo shenjtore tjetër përveç Virgjëreshës Mari dhe Shën Nikollës. Kishat historike katolike kushtuar Shën Venerandës ishin në: Hoti MM, Shirq SH, Juban SH, Mavriq SH, Megulla SH, Palç BC, Kryezi PU, Arst PU, Arrën KU, Kthella MR, Rreja MR, Balldren LE, Kurbin LA me një abaci të regjistruar në vitin 1457, Gur i Bardhë MT, Budulll KR, Bubq KR, Kus TR, Lalm TR, Cirma TR, Pajenga EL, Shëmill EL, Polis LB, Bërzesta LB, Stërbeg KJ dhe Babunja LU. Ndër kishat ortodokse kushtuar asaj ishin ato në: Çeta KJ, Lin PG, Valësh EL, Brajlat DL, Korça KO e ndërtuar para vitit 1487, Lukova SR e ndërtuar në 1767, Nivicë-Bubar SR, Konispol SR, Përmet PR që daton nga 1776, Hillomo GJ nga shekulli i 19-të, Vodhina GJ që daton nga shekulli i 18-të dhe Suka Labova GJ.

f. 44

Të krishterët dhe myslimanët bënin pelegrinazhe së bashku në kishën e Shën Venerandës në luginën e Kurbinut. Atje, të sëmurët mendore strehoheshin në kishë për ditë e netë me shpresën për një kurë për sëmundjet e tyre.

Shën Veneranda është identifikuar me kultin e Venusit, prandaj emri i saj latin Veneranda, rumunisht *Sfânta Vineri*. Etimologjikisht, Venusi na ka dhënë termin roman për të premten - Lat. *dies veneris*, Ital. *venerdì*, frëngjisht *vendredi*, që përkthehet në shqip si *e premte*, def. *e premtja*, pra format shqipe të përmendura më lart. Fjala greke për të premten, në përputhje me rrethanat, është *Paraskevi*. Që perëndesha romake e dashurisë dhe bukurisë është disi e përfshirë në kultin e Shën Venerandës mund të shihet edhe në aspekte të tjera. Zonja Prende (Geg Zoja Prenne), e njohur edhe si Zonja e Bukurisë (Geg Zoja e bukuris), nderohej në veri të Shqipërisë në veçanti nga gratë. Në ditën e festës së saj, 26 korrik, gjithashtu festa e Shën Anës, gratë visheshin me rrobat e tyre më të bukura dhe nxirrnin një llaç dhe një llaç, simbolikë e dukshme erotike. Ylberi, i shenjtë për Veneranda, njihet gjerësisht si "Rripi i Lady Prende", *d.m.th.*, brezi i Venusit. Sipas legjendës, kushdo që arrinte të hidhej mbi ylber do të ndryshonte seksin e tij.

Është postuluar se kulti i Shën Venerandës u inkurajua nga kisha në Shqipëri si një strategji për të frenuar përhapjen e Islamit. Lidhja e saj me të premten do të thoshte që besimtarët do të ishin të zënë duke marrë pjesë në meshën e së premtes për nder të saj në vend që të merrnin pjesë në namazet e së premtes në një xhami.

Objekti i katërt dhe i fundit i madh i nderimit shqiptar ishte Shën Gjergji, *Shëngjergji* shqiptar. Nga rreth 275 kisha katolike të regjistruara nga Cordignano, 19 i kushtoheshin

Shën Gjergjit, më shumë se çdo shenjtor tjetër përveç Virgjëreshës Mari, Shën Nikollës dhe Shën Venerandës mjaft të paqartë. Ndër to ishin kishat në: Bar (tani Mali i Zi), Shën Gjergj (Sveti Djordj), gjegjësisht, Shën Gjergj në lumin Buna, Sapa SH, Drisht SH, Kukël SH, Nënshat SH, Toplana SH, Tërbun PU, Cakala LA, Ndërfana MR regjistruar në vitin 1457, Macukull MT, Reç DI, Muhur DI, Bërzhitë TR, Shëngjergj TR, Tujan TR, Todorenj TR, Vidhas EL, Murras EL, Shëmill EL, Bena EL dhe Polis LB. Kishte kisha ortodokse kushtuar Shën Gjergjit në: Berat që daton nga shekulli i 14-të, Rreth-Libofsha FR që daton nga 1776, Strum FR që daton nga 1801, Korça, Vithkuq KO nga shekulli i 18-të, Shpaska KO nga shekulli i 18-të, Boboshtica KO, Nikova GJ, Terihat GJ, Vllaho-Goranxi GJ, Vanishta GJ nga shekulli i 18-të, Krane DL, Leshnica e Sipërme SR nga viti 1525, Dema SR i shekullit të 17-të, Voloteri midis Nivicë-Bubar dhe Sarandës SR që daton nga shekulli i 18-të. Aktualisht ekziston edhe një kishë ortodokse e Shën Gjergjit në Durrës.

f. 45

Festa e Shën Gjergjit, 23 prilli, shënon fillimin e verës në Shqipëri, në të vërtetë në kohët e vjetra shënonte fillimin e vitit të ri, dhe lidhet me zakone të shumta popullore, shumica e të cilave janë krijuar për të siguruar rritjen e fëmijëve, kafshëve të fermës dhe të korrave. Është pika më e lartë e kalendarit të krishterë në mesin e shqiptarëve, të paktën në raport me zakonet popullore. Në Kosovë dhe Maqedoni, Dita e Shën Gjergjit, që festohet më 6 maj sipas kalendarit lindor, shoqërohet me ngrënien e *një flija* (një pjatë në formë pice

të makaronave dhe kosit i cili piqet për orë të tëra mbi një zjarr të nxehtë qymyrguri). Në Podujevë (Podujevo), hithrat mblidhen nga kopshti, zhyten në ujë dhe përdoren për t'i spërkatur fëmijët për t'u dhënë forcë. Në Preshevë fëmijët laheshin me hithra. Në Tetovë (Tetovë), fshatarët rrëzë maleve të Sharrit i lanë fëmijët e tyre me ujë nga lumi Vardar, të cilin e merrnin një natë më parë dhe e përzienin me përbërës të ndryshëm (lule të kuqe, lëvozhgë vezësh me ngjyrë të kuqe, lule etj.). Uji i banjës më pas u hodh përsëri në lumë dhe të gjitha dëmet e mundshme për fëmijën me të. Tradita e larjes së fëmijëve me lule dhe lule pranverore është ende e njohur në të gjithë Kosovën dhe Maqedoninë Perëndimore. Lulet vendosen gjithashtu nën jastëkët e fëmijëve para gjumit. Në Shalë, barinjët mblidhnin lule dhe barishte në ditën e Shën Gjergjit dhe ushqenin kafshët e fermës, të cilat zbukuroheshin me gjethe dredhkë dhe "tymoseshin" me temjan. Besohej në malet veriore se bimët dhe bimët kishin një efekt veçanërisht të fortë shërues nëse zgjidheshin midis dy ditëve të Shën Gjergjit. Në Shkodër, fëmijët dekoronin dyert me degë dhe lule të mbledhura para agimit. Në Mirditë besohej se, nëse do të kishte stuhi bubullimash midis dy ditëve të Shën Gjergjit, nuk do të kishte gjarpërinj atë verë. Dita e Shën Gjergjit njihet gjithashtu si festa e ciganëve dhe identifikohet në traditën myslimane me *Rûz-i hazir*, ose *chidr*. Ortodoksët e Kijicës në Rekë të Epërme (Maqedoni) festojnë edhe Shën Gjergjin e Dimritit më 9 dhjetor.

f. 46

Pranë Beshit rrëzë vargmalit të Dajtit në verilindje të Tiranës ndodhet një shpellë e cila mban emrin e Shën Gjergjit. Banorët e këtyre maleve e konsideronin shpellën të shenjtë dhe shkonin në pelegrinazhe në të, veçanërisht në ditën e Shën Gjergjit. Atje, ata therrnin

kafshët, i piqnin në pështymë dhe hanin dhe pinin në shpellë. Qirinjtë u ndezën dhe monedha u lanë pas për t'i lutur shenjtorit të ndihmonte të sëmurët dhe të lodhurit. Njerëzit shumë të sëmurë për të bërë udhëtimin do t'i dërgonin rrobat e tyre për t'u shtrirë në shpellë për njëzet e katër orë. Shpresohej se veshja e rrobave të mbushura me shpirtin e shenjtërisë nga shpella dhe uji i pijshëm i sjellë prej saj do të përshpejtonte shërimin e tyre.

Në legjendat shqiptare, Shën Gjergji shfaqet si një hero në gjueti në male. Në një përrallë popullore, ai vret *kulshedrën si dragoi* dhe shpëton vajzën e mbretit nga vdekja e sigurt. Myslimanët ia atribuojnë veprat e tij heroike njeriut të shenjtë legjendar bektashian, Sari Salltëk.

Mund të përmenden edhe një numër shenjtorësh të tjerë që kanë luajtur një rol dytësor në jetën fetare në Shqipëri.

Shën Athanasi (rreth 296-373), shqiptar *Shën Thanas*, gjithashtu *Tanush*, ishte peshkop i Aleksandrisë dhe një nga katër doktorët e mëdhenj grekë të kishës. Ai kryesoi selinë e vendlindjes së tij Aleksandria për dyzet e gjashtë vjet, duke përfshirë periudha të ndryshme mërgimi, dhe mbahet mend si një kundërshtar i herezisë ariane. Dita e festës së tij është 2 maji ose 18 janari. Ortodoksët e Rekës së Epërme (Maqedoni), në veçanti ata të fshatit Niçpur, festojnë Shën Athanasin më 31 janar sipas kalendarit lindor ose Julian. Në disa zona të Ballkanit jugor, Athanasius mori përsipër funksionet e Dionisit të lashtë, i cili fillimisht ishte një perëndi e pjellorisë thrake. Në Shqipëri, kishte një mal me emrin e tij në gadishullin Acroceraunian, si dhe shumë kisha, zakonisht të ndërtuara në kodra dhe male si ato të Shën Elias. Ndër to ishin manastiret ortodokse në Poliçan GJ që datojnë nga viti 1601 dhe Kardhiq GJ, dhe kishat ortodokse në Labovë e Sipërme GJ, Bularat GJ, Lekël TP, Leshnica e Poshtme SR që datojnë nga viti 1797, Peca SR që daton nga viti 1525, Dhrovjan DL, Finiq DL, Muzina DL që daton nga shekulli i 18-të, Voskopoja KO që daton nga 1724, Lin PG, Rrëmenj PG, Miraka LB, Bizhuta EL, Shushica EL, Gërmenj KJ, Luz KJ dhe Karavasta LU që datojnë nga viti 1778. Në veri të vendit kishte edhe një kishë të Shën Athanasit përtej Drinit nga Pulti.

f. 47

Shën Anthony (1195-1231), shqiptar *Shën Ndou*, *Shën Nou*, ose *Shnou*, ishte një misionar françeskan i lindur në Lisbonë. Ai ishte një predikues i madh dhe mësues me ndikim, dhe kështu llogaritet ndër doktorët e kishës. Faltorja e tij në Padova nderohet nga pelegrinët nga shumë vende. Kulti i Shën Antonit u përhap vonë në Shqipëri. Nga rreth 275 kisha katolike të regjistruara nga Cordignano, të cilat dihet se kanë ekzistuar në Shqipëri në fund të shekullit të 16-të dhe në fillim të shekullit të 17-të, asnjë nuk i kushtohej Shën Antonit të Padovës,

megjithëse kishte një kishë në Boks SH kushtuar një Antoni, peshkopit të Ohrit (r. 449-458), dhe rrënojat e një kisha të Shën Antonit në Kepin e Rodonit. Ishte pa dyshim nën ndikimin e misionarëve françeskanë të shekullit të 19-të nga Italia dhe më pas të statujave të kudondodhura të tij në kishat katolike që Anthony i Padovës u bë i njohur për herë të

parë në veri të Shqipërisë. Kulti i tij u rrit me shpejtësi në shekullin e 19-të dhe Shën Antoni shpejt u bë shenjtori mbrojtës i shumë prej fiseve malore katolike të veriut. Gjatë gjysmës së parë të shekullit të 20-të, shumë katolikë shqiptarë bënë pelegrinazhin e gjatë me varkë dhe karrocë për në Padova për të vizituar faltoren e Shën Antonit atje. Ai nderohet edhe nga katolikët e Mirditës në shenjtëroren e Shën Antonit afër Laçit. Edhe nën sundimin komunist kur feja ishte shfuqizuar zyrtarisht, njerëzit vazhduan të dyndeshin në grupe në kishën e Shën Antonit në malin mbi qytet. Në të vërtetë numri i tyre ishte aq i sikletshëm sa autoritetet komuniste shpesh bllokuan rrugën që të çonte në vendin e shenjtë dhe shqetësonin pelegrinët për t'i larguar ata. Gjatë viteve të fundit të diktaturës, qeveria më në fund u detyrua të raportonte për pelegrinazhe të tilla në shtyp, duke e bërë këtë me vajtim të hidhur. Pelegrinët, përfshirë një numër të mirë myslimanësh, ngjiten në mal në Laç dhe zakonisht qëndrojnë në vend për tre ditë. Shën Antoni thirret nga Mirditanët në shprehjen thirrjese, "*O zoti Shnanou!*" Dita e festës së tij është 13 qershori, megjithëse ai përkujtohet gjithashtu në disa rajone (Plani SH për shembull) më 16 janar dhe nga ortodoksët më 17 janar.

f. 48

Shën Blaise, shqip *Shën Vlash*, *Shën Vllas*, i njohur në latinisht si Blasius dhe në italisht si Biagio ose Biagio, ishte peshkop i Sebasteas në Armeni, tani Sivas në Turqinë lindore, dhe është bërë shenjtori mbrojtës i tregtarëve. Ai u martirizua nën perandorin Licinius (r. 311-324) pasi u torturua me një krehër të madh bronzi, i cili u bë simboli i tij. Kulti i Shën Blaise u përhap në Evropë në shekullin e 8-të dhe ai shpesh thirret nga besimtarët për të kuruar sëmundjet e fytit, Bekimi i Shën Blaise. Në Shqipëri, kishte një manastir të Shën Blaise i ndërtuar në shpatin verior të malit Tomor dhe i referuar në 1343 si *Hibernum S. Blasii*. Një manastir tjetër të Shënnavlash, i njohur edhe si Vrrin, afër Durrësit, dikur u vizitua nga pelegrinët që shpresonin të shëroheshin nga sëmundjet e tyre. Ajo u rindërtua në vitin 1996. Kishte edhe kisha kushtuar Shën Blaise në Shkodër *ekstra Scutari ad S. Blasium*, që daton nga shekulli i 14-të, Kthella MR, Skuraj MT, Gjonëm LA, Mazha KR, Mëner TR, Bishqem PE, Gjuricaj DR, në Kepin e Rodonit, në Vlorë (*Shën Vllasi*), dhe një kishë ortodokse e shekullit të 19-të në Dhuvjan GJ. Në një kodër të pyllëzuar pranë ish-vendbanimit të Sebastës afër Laçit dikur qëndronte një manastir, i cili u shkatërrua në vitin 1853 nga një tërmet. Pikërisht poshtë kishës, e ndërtuar në 1557, ishte një shpellë në të cilën thuhet se ka jetuar Shën Blaise. Sipas françeskanit kroat Lovro Mihaceviç, banorët vendas këmbëngulnin se ai ishte shqiptar dhe jo armen. Prandaj është e qartë se kishte dy shenjtorë të quajtur Blasius: shenjtori armen i lartpërmendur dhe një figurë shqiptare ose ballkanike. Ky i fundit Blasius thuhet se është torturuar në Durrës dhe është shenjtori mbrojtës i Dubrovnikut, ku është varrosur. Ai konsiderohet atje si një vazhdim i hyjnisë para-kristiane Veles që ruante kopetë e sllavëve të hershëm. Në Bullgari, ishte zakon të mos i lidhnin qetë në ditën e festës së tij. Gratë dilnin dhe vendosnin një bukë në brirët e kafshëve, duke u ofruar bukën kalimtarëve dhe pastaj vetë kafshëve. Festa e tij është 3 shkurti në kalendarin perëndimor dhe 11 shkurti në kalendarin lindor.

Shën ortodoks grek Cosmas Aitolos, greku Kosma' oJ Aitwlov, lindi në Epir në 1714 dhe u bë një figurë e respektuar e kulturës greke të shekullit të 18-të. Ai udhëtoi gjerësisht, predikoi dhe u përpoq të mbronte qytetërimin dhe ortodoksinë greke në një epokë konvertimi masiv në Islam. Në fund të jetës së tij ai u kthye në Epir dhe, gjatë sundimit të kurdit Ahmed Pasha, udhëtoi dhe predikoi në të gjithë jugun e Shqipërisë. Duke udhëtuar nga Himara dhe Vlora në Berat, Myzeqe, Durrës (1777), Krujë dhe deri në Pogradec e Voskopoja, ai bëri çmos për të mbajtur frymën e Ortodoksisë Greke deri në vdekjen e tij më 24 gusht 1779. Ai nderohej në Berat në veçanti dhe mbahet mend edhe në Epirin në përgjithësi. Në Himarë dikur qëndronte një ndërtesë e vogël e quajtur Kasollja e At Kozmasit, ku thuhet se shenjtori pushoi dhe predikoi për masat. Shën Kozmas u varros në kishën e vogël, e ndërtuar në vitin 1813, e cila mban emrin e tij në Kolkondas FR pranë grykëderdhjes së lumit Seman. Vendi aktualisht është duke u restauruar. Eshtrat e Cosmas Aitolos u transferuan prej andej në muzeun arkeologjik të Fierit në vitin 1984, dhe, sipas thashethemeve, së fundmi po shiteshin nga kujdestari tek ofertuesi më i lartë. Relike të tjera të Shën Kozmas ruhen në një faltore të veçantë në Katedralen kryesore Metropolitane në Athinë, ku disa Epirotes të Veriut vijnë për t'u lutur për aneksimin e Shqipërisë jugore nga Greqia. Megjithëse një furnizues i kulturës helene, Cosmas Aitolos është ende shumë i vlerësuar në mesin e tyre

Shqiptarët ortodoksë në Shqipëri dhe në Shtetet e Bashkuara për mesazhin dhe inkurajimin e thellë shpirtëror që dha ai.

f. 49

Shën Demetriu, shqip *Shën Dhimitër* ose *Shmitër*, ishte një shenjtor ballkanik i martirizuar në Sirmium (Sremska Mitrovica në Serbi) për shkak se kishte predikuar krishterimin në kohën e perandorit Maksimian (r. 285-305 pas Krishtit). Kulti i tij ishte i përqendruar në Selanik, ku reliket e tij ruhen në një bazilikë që mban emrin e tij. Nga rreth 275 kisha katolike të regjistruara nga Cordignano, nëntë i kushtoheshin Shën Demetriut. Kishte kisha të hershme katolike për të: Krytha SH, Dajç SH, Markaj BC, Gryka LE, Spas KU, Lalëz DR, Çidhna DI dhe Garunja EL. Ka pasur edhe kisha ortodokse në qarkun e Fierit, në Berat që datojnë nga viti 1607, Dhrovjan DL, Qeparo VL e ndërtuar në vitin 1760, SR Nivicë-Bubar, Poliçan GJ që daton nga viti 1526, Konispol SR, Boboshtica KO që daton nga shekulli i 17-të, Lin PG dhe Prizren të përmendura që në vitin 1276. Kishte edhe një manastir ortodoks kushtuar Shën Dhimitrit në Ballsh (Glavitiza) i përmendur në vitin 1219. Shën Demetrius shpesh përfaqësohet si një shenjtor luftëtar si Shën Gjergji dhe përmendet në liturgjinë ortodokse. Festa e tij, 8 tetor në kalendarin perëndimor dhe rreth 24-26 tetorit në kalendarin lindor, është në kohën e kundërt të vitit me festën popullore pranverore të Shën Gjergjit. Kështu shënoi fillimin e dimrit dhe ishte dita për të sjellë kafshët e fermës përsëri në luginë pasi ata kishin kaluar verën duke kullotur në kullotat e larta alpine. Në Strugë në ditën e Shën Dhimitrit mbolleshin pemë dhe trëndafila dhe bëhej një pjatë e veçantë me lakër për mbledhjet familjare.

Diku tjetër në Maqedoninë Perëndimore, buka e sheshtë dhe drithërat dërgoheshin në kishë për t'u bekuar nga një prift dhe ëmbëlsirat haheshin në mbrëmje. Demetrius është shenjtori mbrojtës i fshatrave Vallkavia (Volkovija) dhe Nistrova (Nistrovo) atje. Në traditën myslimane, kjo ditë feste identifikohet me *Qâsim*, pra 26 tetori.

Shën Elias, shqip *Shëndelli*, *Shën Ilija*, ose *Shën Li* - rumunisht *Sântilie*, Aromunian *Sândâliya*, "indiliya, Serbochr. *Ilija*, fillimisht profeti i Dhiatës së Vjetër Elia, kalëron nëpër qiej me një kalë të bardhë ose me një karrocë zjarri dhe hedh rrufe ndaj *kulshedrave*. Për shkak të kësaj, ai identifikohet në disa rajone me *dragua mitologjike*. Gjithsesi, jo vetëm një shenjtor i krishterë, Elias është gjithashtu një perëndi i motit dhe ofron mbrojtje nga stuhitë dhe zjarret. Në traditën serbe, kur ka bubullima dhe rrufe, thuhet se Shën Ilija po largon djallëzuesit e stuhisë. Shën Elias zuri vendin e perëndisë së diellit të lashtë grek Helios, pa dyshim për shkak të ngjashmërisë midis dy fjalëve në greqisht: *ejliva*, gen. *ejlivou* (Elias,¹ dhe *hJvlio*, gjener. *hvlivou* (sun.¹ Ai ndonjëherë konsiderohet të jetë një pasqyrim i kultit të hershëm të diellit të Mithras. Shqipëria kishte shumë kisha dhe vende të shenjta në majë të kodrës kushtuar Shën Elias. Nga rreth 275 kisha katolike të regjistruara nga Cordignano, nëntë i kushtoheshin atij. Ndër këto kisha historike kushtuar atij ishin ato në: Bërdicë SH, Shkodra SH me një manastir domenikan të regjistruar në vitin 1444, Prelnikaj MM, Pista KU, Bruzja KR, Fravesh TR, Kusha TR dhe Bizhuta EL. Kishte edhe kisha ortodokse për Shën Elias në Boboshticë KO, Voskopoja KO, Korçë, Mborja KO, Buqëz PG në liqenin e Ohrit, në Buhal PR që daton nga viti 1814, Jorgucat GJ që daton nga 1586, Stegopull GJ që daton nga 1624 dhe Butrint SR. Një numër i mirë majash malore janë emëruar gjithashtu pas tij, duke përfshirë vargmalin malor të Shëndellisë në lindje të Memaliajt dhe Tepelenës. Elias njihet si profet edhe në Islam.

Në të vërtetë, ngjitja e Muhamedit në qiell mendohet të jetë frymëzuar nga ajo e Elias. Të krishterët e nderonin Shën Elias në *tegenë bektashiane* të Sersem Aliut në Tetovë, dhe në Shqipërinë qendrore shenjtori është identifikuar me Abbas Ali, pasi ky i fundit i shenjtë mysliman shtrihet i varrosur lart në malin Tomor. Kjo është gjithashtu pa dyshim për shkak të ndërhyrjes leksikore midis fjalëve Ali dhe Li. Dita e festës së Shën Elias është 20 korriku kur, në traditën popullore shqiptare, kafshët sakrizoheshin. Fshati Zavalina afër Elbasanit, për shembull, sakrifikonte një ka në këtë ditë.

Shën Eufemia, shqiptari *Shën Mi*, u martirizua në Kalkedon afër Kostandinopojës më 16 shtator 303 (ose 307) pas torturave të ndryshme. Kulti i saj u përhap me shpejtësi dhe nga fundi i shekullit të 4-të një bazilikë ishte ndërtuar mbi varrin e saj. Në fillim të shekullit të 7-të, trupi i saj u transferua në Kostandinopojë. Festa e saj është 16 shtatori, megjithëse grekët e festojnë atë më 11 korrik në përkujtim të mrekullisë së dëshmuar nga peshkopët në Koncilin e Kalkedonit. Eufemia është një nga virgjëresha-martirët më të nderuar të kishës ortodokse. Në Shqipëri kishte një kishë kushtuar asaj në Prell MT në shekullin e 17-të. Në shekullin e 19-të, kishte kisha për të në Qafën e Malit MR, e njohur si *Zoja Shën Mi*, dhe në Kallmet LE. Pas kishës së vogël të

Shën Eufemia në Kallmet, kujtohet se kishte një burim uji të shenjtë që rrjedhte nga shkëmbinjtë, të cilin besimtarët e vizitonin pas meshës për të pirë. Në të vërtetë të tilla ishin turmat e njerëzve në mesin e shekullit të 19-të që përpiqeshin të hynin në ujë që shpesh shpërthenin luftime, të cilat herë pas here çonin në vdekje. Në 1853, peshkopi i Kallmetit u detyrua të ndërtonte një mur rreth burimit. Pas kësaj, vetëm dy burra u lejuan

të hynin në burimin e Shën Eufemisë në të njëjtën kohë. Ata shpërndanë ujin e shenjtë për masat në pritje dhe kështu sollën paqe dhe rend në dioqezë.

f. 51

Sipas legjendës, Shën Marina e paqartë, shqiptarja *Shën Marena* – Marina rumune, u mor nga babai i saj, Eugenius i Bitinisë në Azinë e Vogël, për të jetuar si murg në një manastir. Ajo vdiq e virgjër dhe vetëm pas vdekjes së saj u zbulua se ishte një grua. Një nga duart e saj thuhet se ruhet si relike në manastirin e Vatopedi në malin Athos. Marina ishte shumë e nderuar në Kryedioqezën e Achridës (Ohër) në shekullin e 18-të, si dhe në Greqi dhe Serbi. Manastiri i shekullit të 14-të i Llëngës në rajonin e Mokrës, jo shumë larg Pogradecit, i kushtohet asaj, si dhe kishat në Seria EL, Nuaja KR dhe në Dardha në veri. Festa e saj më 17 korrik ishte dita e vitit në të cilën do të shuheshin të gjitha zjarret. Në traditën popullore, Shën Marina adhurohej nga shqiptarët dhe vllahët e Shqipërisë juglindore për shëndet të mirë. Ajo u shfaq atyre gjatë hënës së plotë, imazhi i saj i bukur dhe flokët e gjatë që rrezatojnë në dritën e hënës. Burimi i shenjtë i Marinës kishte fuqinë të shëronte të sëmurët. Në Bullgari, ku ajo ka qenë e lidhur me perëndeshën e lashtë thrake Artemis Bendis, Shën Marina njihet edhe si zonja e gjarpërinjve. Ajo thuhet se i lëshonte gjarpërinjtë dhe kujdesej për ta, dhe gjithashtu shëronte njerëzit që vuanin nga kafshimi i gjarpërinjve.

Shën Martini i Tours (315-397), shqiptar *Shën Martin*, lindi në Hungari dhe u rrit në Itali. Ai është vërejtur, ndërsa ishte një oficer i ri në Amiens, se i kishte dhënë mantelin e tij një lypësi të zhveshur, një akt që shoqëroi konvertimin e tij në krishterim. Ai më vonë jetoi për një kohë në Dalmaci. Nga rreth 275 kisha katolike të regjistruara nga Cordignano, shtatë i kushtoheshin Shën Martinit. Midis tyre ishin kishat në: Gruda MM, Truen PU, Zgërdhesh KR, Bizhuta EL dhe Bena EL. Shën Martini shërben në besimin shqiptar si shenjtor mbrojtës i barinjve dhe tufave të tyre, të cilat i mbron nga ujqërit. Festa e tij, 11 nëntori, festohet në veçanti në Pashtresh, në rajonin e Shpatit të Shqipërisë qendrore. Besohet se nuk ishte e favorshme për fermerët ose barinjët të qethnin delet ose dhitë e tyre në këtë ditë. Nëse do të përdroreshin gërsërët, kafshët nuk do të lulëzonin. Në malet përreth Shkodrës, Dita e Shën Martinit, si Shën Demetrius gjatë, shënoi fillimin e dimrit.

f. 52

Kryeengjëlli Shën Michael, shqip *Shën Mëhill*, Shënmhill, Shmill, i njohur në Bibël si "kapiteni i ushtrisë qiellore", konsiderohet si mbrojtës i të krishterëve, dhe i ushtarëve në veçanti. Kishat dhe kapelat e Shën Michaelit, si ato të Shën Elias, prireshin të ndërtoheshin në kodra dhe maja malesh. Në fillim të shekullit të 17-të kishte të paktën shtatë kisha katolike kushtuar Shën Michaelit, ndër të cilat në malin Sapa SH, në Qafën Krraba TR, në Jatash EL, Mëner TR, Shullaz LA dhe Kashnjë LE. Ka qenë edhe një kishë afër Ulqinit e regjistruar në vitin 1426 dhe një abaci në Kir Sh. Ndër kishat ortodokse dhe fondacionet kushtuar atij ishin ato në: Prizren me një manastir që daton nga viti 1348, dhe kishat në Berat (Kisha e Kryeengjëjve Michael dhe Gabriel që datojnë rreth vitit 1300), Bubullima LU, Vuno GJ që datojnë nga viti 1783, Nikova GJ, Gjirokastra që daton nga viti 1776, Mingul GJ nga shekulli i 18-të, Voskopoja KO që daton nga viti

1722, Vithkuq KO që daton nga 1682 dhe Shalës ER nga shekulli i 17-të. Festa e tij, 29 shtatori në kalendarin perëndimor dhe 27 tetori në kalendarin lindor, u përkujtua në territorin e Shalës në fshatrat katolike Pog dhe Kir si dhe në fshatin Boga MM. Ajo vëzhgohej nga fiset e maleve veriore, të krishterë dhe myslimanë, dhe nga Shala në veçanti, nga therja dhe pjekja e një dele. Para darkës në prag të Michaelmas, ndizej një qiri dhe, pas lutjeve, hahej një vakt për nder të shenjtorit.

Dikush në familje mbante vigjilje gjatë gjithë natës dhe të nesërmen për t'u siguruar që qiri u të mos fikej. Nëse ndodhte të dilte, sillte turp dhe fat të keq për familjen në fjalë. Michael është shenjtori mbrojtës i fshatit Krokornicë në Maqedoninë Perëndimore.

Shën Naum ose Nahum, shqip *Shën Naum*, sllav. Sveti Naum, greqisht Agio Naou; m, ishte një shenjtor popullor në kishën ortodokse, të cilit i atribuohen shumë mrekulli. Ai themeloi manastirin e famshëm që mban emrin e tij

dhe tani ndodhet në kufirin shqiptaro-maqedonas në bregun jugor të liqenit të Ohrit. Kulti i Shën Naumit u përhap në gjysmën e parë të shekullit të 18-të me lulëzimin e Voskopojës KO si qendër e kulturës ortodokse dhe me ngritjen e Kryedioqezës së Achridës (Ohër). Fama e tij shtrihej nga këtu në jug deri në malin Athos dhe në veri deri në Vjenë. Imazhi i tij shihet në afresket e kishave të Voskopojës, Shipska KO dhe Vithkuq KO. Bektashianët gjithashtu shkuan në pelegrinazh në manastirin e Shën Naumit, duke besuar se aty ishte varrosur njeriu i tyre i shenjtë Sari Salltëk. Dita origjinale e festës së Shën Naumit ishte 23 dhjetori, por në 1727 me autoritetin e Kryepeshkopit të Achrida, ajo u ndryshua në 20 qershor për t'i bërë pelegrinazhet më pak të mundimshme në klimën kontinentale të brendshme të Ballkanit.

f. 53

Shën Stefani (vdiq rreth 35 pas Krishtit), shqiptari *Shën Shtjefën*, njihet nga kisha si dëshmori i parë i Krishtit. Ai ishte një predikues i zellshëm. Në Shqipëri, Shën Stefani ishte shenjtor mbrojtës origjinal i Shkodrës. Kisha që mban emrin e tij në kalanë e Shkodrës u referua në vitin 1319 si katedralja e qytetit dhe imazhi i tij shfaqej në monedhat e emetuara atje. Në mesjetë kishte edhe një dioqezë të Stephanensis në Shqipëri me qendër në Stephaniaca, një vendbanim tashmë i braktisur pranë grykëderdhjes së lumit Ishëm, ndoshta afër Shëllinza LA. Në fillim të shekullit të 17-të njohim të paktën shtatë kisha katolike kushtuar Shën Stefanit, ndër të cilat në: Barbullush SH, Blinisht LE që datojnë nga Mesjeta, Spas KU, Kllojka TR dhe Okshtun KJ, si dhe një kishë ortodokse në Dhërmi VL. Dita e festës së tij është 26 dhjetori.

Edhe pse jashtë kornizës së këtij punimi, duhet t'i referohet, të paktën, numrit të mirë të shenjtorëve myslimanë të nderuar në Shqipëri. Ka qendra kulti të shumta në të gjithë vendin në veçanti me mauzoleume, tyrbe shqiptare, në të cilat gjenden të varrosura figurat e shenjta të Islamit, përfshirë shumë bektashi, dhe janë, ose të paktën janë nderuar. Ndër shenjtorët kryesorë myslimanë të Shqipërisë janë: Abbas Ali, në mauzoleumin e të cilit në majë të malit Tomor besimtarët shkojnë në pelegrinazh çdo gusht; Abdullah Baba nga fshati jugor i Shqipërisë Alipostivan; tashmë i harruar Ali Dost Dede i Gjirokastrës; Asim Baba gjithashtu nga Gjirokastra që thuhet se ka luajtur një rol të madh në përhapjen e

bektashizmit në Shqipëri; Demir Han u varros në Tepelena; Hasan Dede nga Përmeti; femra dashamirëse e fillimit të shekullit të 19-të Dervish Hatixhe e Tiranës, varri i së cilës është ende i vizituar nga banorët e kryeqytetit shqiptar; Haxhi Baba i Përmetit; Kusum Baba, i njohur edhe thjesht si Kus Baba, mauzoleumi i të cilit në Vlorë u rihap në prill 1998; Mehmet Efendi i Shkodrës; Qazim Baba nga qyteti verior grek i Kastorias, i cili shtrihet i varrosur në Bilisht DV; njeriu i shenjtë bektashian dhe figura legjendare Sari Salltëk i Krujës; dhe i madhi Shemimi Baba, gjithashtu i Krujës, i cili u vra në vitin 1803.

Megjithëse Shqipëria shpesh është përshkruar si një vend paganësh këmbëngulës që mund të konvertohen vetëm sipërfaqësisht, dhe megjithëse shumë misionarë dhe predikues janë shtyrë në dëshpërim gjatë shekujve dhe veçanërisht gjatë viteve të fundit, krishterimi ka rrënjë të thella në Shqipëri, ashtu si Islami. Mjerisht, pjesa më e madhe e kësaj trashëgimie të pasur kulturore është zhdukur. Ajo u çrrënjosi në mënyrë aktive gjatë viteve të gjata të diktaturës komuniste, kur të gjithë shqiptarët duhej të mendonin njësoj dhe të besonin, ose më mirë të mos besonin. Kishat, xhamitë, *teqetë* bektashiane dhe vende të tjera pelegrinazhi të të gjitha besimeve u mbyllën dhe shumë prej tyre u shkatërruan nga autoritetet shqiptare. Zakonet dhe besimet e vjetra u fshinë rrënjësisht nga mendjet e shqiptarëve dhe, si të tilla, relativisht pak ka mbetur nga ky identitet. Vetëm në vitet e ardhshme, kur shqiptarët të kenë rifituar vendin e tyre në planetin tokë pas një mungese të gjatë nën diktatorin komunist Enver Hoxha, do të shohim se cilat elemente të identitetit të tyre tradicional kanë mbijetuar.

f. 54

*Editor's Note: The following abbreviations used in this article refer to districts of Albania: BC=Tropoja (Bajram Curri), BR=Berat, BZ=Bulqiza, DI=Dibra, DL=Delvina, DR=Durrës, DV=Devoll, EL=Elbasan, ER=Kolonja (Erseka), FR=Fier, GJ=Gjirokastra, GR=Gramsh, HS=Has, KJ=Kavaja, KO=Korça, KR=Kruja, KU=Kukës, KV=Kuçova, LA=Laç (Kurbin), LB=Librazhd, LE=Lezha, LU=Lushnja, MK=Mallakstra, MM=Malësia e Madhe, MR=Mirdita, MT=Mat, PE=Peqin, PG=Pogradec, PR=Përmet, PU=Puka, SH=Shkodra, SR=Saranda, SK=Skrapar, TP=Tepelena, TR=Tirana, VL=Vlora.

Punimet e konsultuara

Bartl, Pjetri. 1967. "Kripto-krishterimi dhe format e sinkretizmit fetar në Shqipëri", *Grazer und Münchener balkanologische Studien. Beiträge zur Wissen Südosteuropas und des Nahe Orients* 2, Mynih: Trofenik, f. 117-27.

Bulo, Jorgo. 1996. "Mali i shenjtë i Tomorrit. Nga kultu pagan te miti romantik," *Perla, revistë shkencore-kulturore tremujore* 4, pp. 3-7.

Çabej, Eqrem. 1935. "Sitten und Gebräuche der Albaner", *Rishikimi Ndërkombëtar i Studimeve Ballkanike* 1, f. 556-72.

____. 1966. "Folklori shqiptar", *Hulumtimi Juglindor* 25, f. 333-87.

Cena, Sabahajdin. 1978. "Doke e bestytini lidhur me ditën e Nevruzit e të Shëngjergjit në Podrime," *Gjurmime albanologjike, Folklor dhe etnologji* 6, pp. 259-62.

Cordignano, Fulvio SJ 1934. "Gjeografia Kishtare e Shqipërisë. Nga dekadat e fundit të shekullit të gjashtëmbëdhjetë deri në mesin e shekullit të shtatëmbëdhjetë", *Orientalia Christiana Periodica* 36, f. 229-94.

Cozzi, Ernesto. 1914. "Besimet dhe bestytinitë në malet e Shqipërisë", *Anthropos* 9, f. 449-76.

Durham, Mary Edith. 1928. *Disa origjina, ligje dhe zakone fisnore të Ballkanit* (ilustruar nga autori). Londër: Allen & Unwin, ribotuar nga AMS në 1979.

f. 55

____. 1934. "Shën Blaise, Blasius, Biagie", *Folk-Lore, një përmbledhje tremujore e mitit, traditës, institucionit dhe zakonit* 45:2, f. 163.

Elsie, Robert. 1991a. "Letërsia shqipe në shkrimin grek". *Tradita ortodokse e shekullit të tetëmbëdhjetë dhe fillimi i shekullit të nëntëmbëdhjetë në shkrimin shqip, Studimet Bizantine dhe Greke Moderne* 15, f. 20-34.

____. 1991b. "Kontributi katolik Scutarine në zhvillimin e letërsisë shqipe të shekullit XIX", *Albanian Catholic Bulletin/Buletini Katolik Shqiptar* XII, f. 91-97.

____. 1992a. "Letërsia shqipe në traditën myslimane. Shkrimi shqip i shekullit të tetëmbëdhjetë dhe të nëntëmbëdhjetë në shkrimin arab", *Oriens, Revista e Shoqërisë Ndërkombëtare për Kërkime Orientale* 33, f. 287-306.

____. 1992b. "Tre poetë të epokës së artë të letërsisë katolike skutarine në Shqipëri", *Albanian Catholic Bulletin/Buletini Katolik Shqiptar* 13, f. 97-102.

____. 1994a. *Përralla dhe legjenda popullore shqiptare*. Tiranë: Naim Frashëri.

____. 1994b. "Rrymat e shkrimit mysliman dhe bektashan në Shqipëri", *Albanian Catholic Bulletin/Buletini Katolik Shqiptar* 15, 172-77.

____. 1995a. "Dorëshkrimi i Ungjillit të Elbasanit (Anonimi i Elbasanit), 1761, dhe Lufta për një alfabet origjinal shqip", *Hulumtimi Juglindor* 54, f. 105-59.

____. 1995b. *Historia e Letërsisë Shqipe*. Monografitë e Evropës Lindore CCCLXXIX, 2 vëllime (Monografitë e Shkencave Sociale, Boulder. Shpërndarë nga Columbia University Press, Nju Jork).

____. 1996. *Studime në Letërsinë dhe Kulturën Moderne Shqipe*. Monografitë e Evropës Lindore, CDLV (Monografitë e Evropës Lindore, Boulder. Shpërndarë nga Columbia

University Press, Nju Jork).

____. 1997a. *Histori e letërsisë shqiptare*. Tiranë and Pejë: Dukagjini.

____. 1997b. *Kosovë. Në zemër të fuçisë së barutit*. Monografitë e Evropës Lindore, CDLXXVIII (Monografitë e Evropës Lindore, Boulder, shpërndarë nga Columbia University Press, Nju Jork).

____. 1998. "Islami dhe sektet dervishë të Shqipërisë. një hyrje në historinë, zhvillimin dhe situatën aktuale të tyre," *Tremujori Islamik* 42.4, f. 266-89.

Georgieva, Ivanicka P. 1985. *Mitologjia bullgare*. Sofia: Svyat.

f. 56

Giakumês, Geôrgios K. dhe Grêgorês Blassas. 1994. "Mnêmeia orthodoxias stên Albania", *Ereuna-keimena Geôrgios K. Giakumês. Fôtografies grêgorês blassas*. Athinë: Ekdosê Ekpaideutêriôn Duka.

Halkin, François. 1965. *Eufemia e Kalkedonit. Legjendat bizantine*. Bruksel: Shoqëria e

Bollandistëve. Harapi, Zef Mati. 1914. "Pushka e trathtarit. Rromanz historjak

shqypniet." *Vepra pijore* 14.

Hasluck, Frederick William. 1929. *Krishterimi dhe Islami nën Sulltanët*. Hasluck, Margaret (red.), 2 vëllime, Oksford: Clarendon.

Ippen, Theodor Anton. 1908. "Malet e Shqipërisë Veriperëndimore". *Abhandlungen der k.k. Geographischen Gesellschaft në Wien* 7. Vjenë, Heft 1, 75 fq.

Jochalas, Titos P. dhe Liza Ebert. 1993. *Stê gê tu Pyrru. Diachronikos hellênismos stên Albania* (Keimena: Titos P. Giochalas. Fôtografies: Liza Ebert). Athinë: Ekdoseis Asterismos.

Kasumi, Isak. 1978. "Rite që kanë të bëjnë me Ditën e Shëngjergjit," *Gjurmime albanologjike, Folklor dhe etnologji* 6, pp. 246-48.

Koch, Guntram. 1989. *Albanien. Kunst und Kultur im Land der*

Skipetaren, Cologne: DuMont. Krasniqi, Mark. 1995. "Nga mitologjia

shqiptare," *Studime* 2, pp. 65-94.

____. 1997. Aspekte mitologjike. Besime e bestytни. Mythological Aspects. Beliefs and Superstitions, Prishtinë: Rilindja.

Kriss, Rudolf. 1960. "Shën Georg al-Hadr (Hadir, Hidir)." *Bayrisches Jahrbuch für Volkskunde*, f. 48-56.

Krumbacher, Karl. 1911. "Shën Gjergji në Traditën Greke", *Traktate të Akademisë Mbretërore Bavareze të Shkencave. Klasa filozofike-filologjike dhe historike* 25.3.

Lambertz, Maksimiliani. 1973. "Mitologjia e shqiptarëve. Redaktuar nga Klaus-Henning Schroeder", *Fjalori i Mitologjisë Ist Abt., Vol. II. Zotat dhe mitet në Evropën e Vjetër*. Haussig, Hans Wilhelm (red.), Shtutgart: Ernst Klett, f. 455-509.

Malcolm, Noel. 1998. *Kosovë, një histori e shkurtër*. Londër: MacMillan.

Nopcsa, Franz Baron. *Religiöse Anschauungen, Sitten und Gebräuche*. Dorëshkrim i pabotuar në Bibliotekën Kombëtare Austriake, Vjenë, koleksioni i dorëshkrimeve, Ser. nov. 9393. Shkruar pas vitit 1917, 242 fq.

f. 57

Pedersen, Holger. 1898. "Zur albanesischen Volkskunde von Dr. Holger Pedersen, Privatdozent der vergleichenden Sprachwissenschaft an der Universität Kopenhagen," *Übersetzung der in den Abhandl. d. königl. Sakson. Ges. d. Zviceran. phil.-hist. Cl. XV vom Verf. botoi Alb. Texte*, Kopenhagë: Einar Möller.

Peyfuss, Max Demeter. 1989. "Die Druckerei von Moschopolis 1731-1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida," *Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas* 13, Vjenë dhe Këln: Böhlau (ribotim 1996).

Plaku, Palok. 1988 "Legjenda e Shenjtë e Zojës së Shkodrës", *Buletini Katolik Shqiptar/Buletin i Katolik Shqiptar* 9, f. 12-14.

Siçeca, Shpresa (= Siqeca, Shpresa). 1990. "Gjurmët e kultit të Shëngjergjit në Prizren," *Studimi etnografik i ndryshimeve bashkëkohore në kulturën popullore shqiptare. Materiale nga sesioni shkencor i mbajtur në Prishtinë më 7 dhe 8 dhjetor 1989*, Statovci, Drita, Fadil Syla, Ibrahim Rugova, Ukë, Zhemaj and Mehmet Halimi (eds), Prishtinë: Instituti Albanologjik, pp. 155-62.

Stadtmüller, Georg. 1954. "Besimi popullor i lashtë pagan dhe kristianizimi në Shqipëri", *Orientalia Christiana Periodica* 20, 211-46.

Ta'pkova-Zaimova, Vassilika. 1987. "Le culte de Saint Démétrius à Byzance et aux Balkans", *Krishterimi në Bullgari dhe pjesa tjetër e Gadishullit Ballkanik në Antikitetin e Vonë dhe Mesjetën e Hershme. Simpoziumi II Ndërkombëtar, Haskovo (Bullgari), 10-13 qershor 1986*. Gjuzeev, Vassil dhe Renate Pillinger (red.), *Miscellanea Bulgarica* 5. (Instituti Kërkimor Bullgar në Vjenë, Vjenë), f. 139-46.

Thomo, Pirro. 1998. *Kishat pasbizantine në Shqipëri dhe Jugut*. (Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë).

Valentini Giuseppe I. 1944. "Shenjtorët e epokës së zakonshme të krishterë në traditën hagiografike shqiptare", *Orientalia Christiana Periodica* X:1-2, f. 179-201.

Zojzi, Rrok. 1949. "Gjurmët e një kalendari primitiv në popullin tonë," *Buletin i Institutit të Shkencave* 1, pp. 85-112.